միությունս, որը Հարեշտան հասած գաղթականներին ընդունում և ապահովում էր աշխատանքով։ Հայ տարագիր բեկորների օգտին հանգանակություն կատարեցին նաև Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի և Բիրմայի հայկական համայնքները։ Միայն Ռանգունի «Հայ բարեգործական միությունը» 1915 թ. հունիսին հավաքեց 18 հազար ռուպի։ Բիրմայի հայ համայնքները մեծ օգնություն ցույց տվին Հեռավոր Արևելքի երկրները հասած հազարավոր աղետյալներին Ամերիկա տեղափոխելու գործում։ Ավստրալիայի հայկական գաղութը միայն առաջին հանգանակության ժամանակ հավաքեց 25 հազար անգլիական ոսկի։

Սակայն հավաքված ընդհանուր գումարը շատ քիչ էր աշխարով մեկ սփռված հարյուր-հազարավոր հայերի ծանր վիճակը թեթևացնելու համար։

6. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՊԼՈՄԱՏԻԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻ

Անտանտայի պետությունները թեպետև բազմիցս հայտարարել էին, որ կօգնեն հայերին իրականացնելու նրանց ազգային ձգտումները, սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս օգտագործեցին հայերի թափած արյունը իրենց նվաճողական նպատակներին հասնելու համար։ Նրանք ամենևին էլ մտադիր չէին պատերազմի հաղթական ավարտից հետո անկախություն կամ ինքնավարություն տալ Արևմտյան Հայաստանին, ինչպես նաև Թուրքիայի լծի տակ հեծող մյուս ժողովուրդներին։ Այդ մասին են վկայում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ այնուհետև Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցած գաղտնի բանակցություններն Օսմանյան կայսրության և, մասնավորապես, նրա արաբական տերիտորիաների, Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ետպատերազմյան բաժանման մասին։

Բանակցություններն սկսվեցին 1915 թ. դեկտեմբերին՝ Լոնդոնում։ Անգլիայի ներկայացուցիչն էր մերձավոր արևելյան հարցերի գծով փորձագետ Մայքլ Սայքսը, Ֆրանսիայինը՝ Բեյրութի նախկին գլխավոր հյուպատոս Ժորժ Պիկոն։ Բանակցությունները վեր հանեցին այն խոր հակասությունները, որոնք առկա էին Անգլիայի ու Ֆրանսիայի միջև՝ արաբական տերիտորիաների բաժանման հարցում։ Երկար սակարկությունից հետո, 1916 թ. փետրվարին կնքվեց մի համաձայնագիր, որով դաշնակիցների կողմից պատերազմը շահելու դեպքում Ներքին և Հարավային Միջագետքում (Բաղդադի հետ միասին) հաստատվելու էր անգլիական տիրապետություն, իսկ արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան, Այնթափը, Ուրֆան, Մարդինը, Դիարբեքիրը և Հեթյարիի սանջակը հանձնվելու էին Ֆրանսիային։ Արևելյան Սիրիան ու Մոսուլի վիլայեթը կազմելու էին Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտը, իսկ Պաղեստինը հանձնվելու էր դաշնակիցների համատեղ կառավարմանը[105]։

1916 թ. փետրվարին ռուսական Կովկասյան բանակն արագ թափով առաջ շարժվելով, մոտեցավ Միջագետքի ու Սիրիայի սահմաններին։ Երկյուղ կրելով, որ ռուսական զորքերը հեշտությամբ կարող են թափանցել արաբական երկրները, Անգլիան ու Ֆրանսիան որոշեցին այդ երկրների բաժանման մասին ընդունված իրենց որոշումները համաձայնեցնել Ռուսաստանի հետ։ 1916 թ.

---

105 «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел». Под ред. Е. А. Адамова, М., 1924, док. № XXV.

գարնանը Սայքսը և Պիկոն Պետրոգրադում բանակցությունների մեջ մտան ցարական կառավարության ներկայացուցիչների հետ։ Արդյունքն այն եղավ, որ Ռուսաստանը, ստանալով Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների համաձայնությունը՝ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո կարող էր կայսրությանը միացնել Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները, ապրիլի 26-ին իր ստորագրությունը դրեց Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի տակ[106]։ Այդ պայմանագրում ոչ մի տեղ «Հայաստան» անունը չէր երևում։

1916 թ. օգոստոսից անգլո-ֆրանս-ռուսական պայմանագրին միացավ և Իտալիան, որը Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ էր մտել Անտանտայի պետությունների կազմում։ Նախքան այդ պայմանագրին միանալը, բանակցությունների ժամանակ Իտալիան պահանջում էր, որ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո իրեն անցնի Փոքրասիական թերակղզու հարավային մասը՝ Կիլիկիայի Ադանա և Մերսին քաղաքներով։ Բայց քանի որ Կիլիկիան անցնելու էր Ֆրանսիային, ապա Անտանտայի պետությունները Իտալիային խոստացան Անատոլիայի հարավ-արևմտյան մասը՝ Զմյուռնիա, Այդին, Կոնիա և Ադալիա քաղաքներով։

Նշված պայմանագիրը կնքվեց արաբ և հայ ժողովուրդներից գաղտնի. այն լրիվ շեղյալ էր հայտարարում արաբական երկրների, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի անկախության մասին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի արած բոլոր հայտարարությունները։ Անտանտայի գաղութարարներին ձեռնտու էր, որ Թուրք ջարդարարներն Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան մարդազրկել էին հայերից և դրանով իսկ դյուրացրել «Հայաստանն առանց հայերի» իրար մեջ բաժանելու և ուղղակի իրենց տիրապետություններին կցելու խնդիրը։ «Փաստը այն է,— գրել է «Բանվորի խոսք» թերթը,— որ փոքր ազգությունների ազատության նշանաբանի իմպերիալիստական ջատագովներից և ոչ մեկը չի կամեցել փոքր ազգություններից և ոչ մեկի ցանկությունը հաշվի առնել՝ յուր գաղտագողի պայմանագրերը շարադրելիս[107]։

Չնայած այդ անդրկուլիսյան գործարքներին, Անտանտայի պետությունները շարունակում էին խաբել հայերին, թե կիրականացնեն նրանց ազգային ձգտումները։ «Հայանպաստ» պլատոնական ճառերով ու հայտարարություններով շարունակում էին հանդես գալ ֆրանսիական իմպերիալիստների պարագլուխներ Կլեմանսոն, Բրիանը, անգլիական գաղութակալական քաղաքականության կենսագործողներ Լլոյդ Ջորջը, Բալֆուրը, Քերզոնը, ռուսական կայսր Նիկոլայ II-ն ու նրա արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը և շատ ուրիշներ։ Նրանք բոլորն էլ խոսքով հանդես էին գալիս «ինքնավար Հայաստանի» ստեղծման օգտին, հայերի «պաշտպանների» դերում, մինչդեռ իրականում հետամուտ էին միայն իրենց իմպերիալիստական նպատակներին։ Այսպես, Սազոնովը բացեիբաց հայտարարում էր. «Մեր ուղղակի շահն է պաշտպանել հայերին։ Մենք դա անում ենք, իհարկե, ոչ թե ձեր (դիմելով հայերին) գեղեցիկ աչքերի համար, այլ ունենք մեր քաղաքական շահերը»[108]։ Մի այլ առիթով նա գրում էր Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաևիչին. «Ինչ վերաբերում է հայերին լայն ինքնավարություն տալուն, ապա պետք չէ մո-

106 Տե՛ս նույն տեղում, փաստ. №№ XCII, XCVII, XCVIII.
107 «Բանվորի խոսք», 1918, № 1։
108 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 106։

ռանալ, որ Մեծ Հայաստանի մեջ, որն այժմ նվաճել է Ռուսաստանը, հայերը երբեք մեծամասնություն չեն կազմել, իսկ այն պատժիչ միջոցներից հետո, որ Թուրքերը գործադրեցին նրանց վերաբերմամբ պատերազմի ժամանակ... Թվական այս հարաբերությունն է՛լ ավելի փոխվեց ի վնաս հայերի, որոնք ներկայումս դժվար թե կազմեն բնակչության նույնիսկ 1/4 մասը»։ Այնուհետև արդարության այդ «պաշտպանը» գրում էր, որ «այդպիսի պայմաններում հայերի ինքնավարությունն իրապես այն անարդար հետևանքը կունենա, որ փոքրամասնությունը կտրկացնի մեծամասնություն կազմող տարրը»[109]։ Փոխարքան 1916 թ. հուլիսի իր պատասխանում լիովին համամիտ էր Սազոնովի հետ, գտնելով, որ Արևմտյան Հայաստանի հարցը լուծված է հայերի բնաջնջումով։

Հայկական հարցը լուծված էին համարում նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի պետական ու դիվանագիտական գործիչները, չնայած շարունակում էին շահարկել այդ խնդիրը։ Արևմտյան Հայաստանը և Կիլիկիան բաժանելուց հետո Բրիանը երեսպաշտորեն հայտարարում էր. «Երբ հնչի արդար հատուցման ժամը, Ֆրանսիան չպիտի մոռանա հայ ժողովրդի ցավագին փորձությունները և, իր դաշնակիցների հետ համախորհուրդ, ձեռք կառնի հարկ եղած միջոցները՝ ապահովելու համար նրան խաղաղություն և բարգավաճ կյանք»[110]։ Նույն Բրիանը 1916 թ. մարտի 12-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ուղղած նամակում հավատիացնում էր. «Ձերդ սրբությունը կարող է վստահ լինել և հավատացած, որ դաշնակից պետությունների համահաճությամբ այս միևնույն զգացումներով կձեռնարկե նա հայ ժողովրդին ընձեռելու օրինական հատուցումներ, երբ հանգամանքներն այդ ներելու լինեն»[111]։ Կլեմանսոն հայտարարում էր, թե Ֆրանսիան շարունակում է «հայ ազգը հաշվել այն ժողովուրդների շարքում, որոնց բախտը դաշնակիցները մտադիր են վճռել մարդկայնության և արդարության բարձրագույն կանոններին համեմատ»։

Անգլիայի վարչապետ Ասքվիթը 1916 թ. նոյեմբերին հայտարարում էր, թե իբր Անգլիայի նպատակն է վերջ տալ Թուրքական տիրապետությանը, ստեղծելով հայերի համար «ազատ երկիր»։ Իսկ Լլոյդ Ջորջը հուսադրում էր հայերին, ասելով թե «Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը չի մոռանա իր պատասխանատվությունը Ձեր մարտիրոս ցեղի հանդեպ»[112]։

Հայ ազգային կուսակցությունները և տարբեր հասարակական կազմակերպությունները շարունակում էին կուրորեն հավատալ Անտանտայի պետությունների պետական և դիվանագիտական գործիչների հայասիրական կեղծ ճառերին և խոստումներին։ Այսպես. Ազգային պատվիրակությունը, որն ստեղծվել էր տակավին Բալկանյան պատերազմի տարիներին Հայկական հարցը բարձրացնելու նպատակով՝ Պողոս Նուբար փաշայի նախագահությամբ ու Արշակ Չոպանյանի, Վահան Թեքեյանի, Գաբրիել Նոբատունկյանի, Մհերան Տամատյանի և ուրիշների անդամակցությամբ, պատերազմի տարիներին բախում էին Անտանտայի երկրների դռները և աղերսում, որ նրանք Արևմտ-

---

109 «Раздел Азиатской Турции...». стр. 209.

110 ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հասարակական գիտությունների, 1962, № 6, էջ 50—51։

111 Տե՛ս Ա. Կարինյան, Իմպերիալիստական պատերազմը և Հայաստանը, Երևան, 1936, Հավելված, էջ 43։

112 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 2, գ. 3195, թ. 61։

յան Հայաստանի ու Կիլիկիայի տարածքից ստեղծեն Հայկական ինքնավարություն իրենց հովանավորության ներքո։

Պողոս Նուբար փաշան 1915 թ. հուլիսին անգլիական մի քանի գործիչների հետ ունեցած հանդիպումներից ոգևորված գրում էր. «Մեր դատը Ռուսիո, Ֆրանսիայի և Անգլիո համակրությունը կվայելե»[113]։

Պողոս Նուբարը 1916 թ. դեկտեմբերի 14-ին Չորրորդ պետական դումայի անդամ Պապաջանյանին հղած իր նամակում գրում էր. «Ես հանրապետության (Ֆրանսիայի—խմբ) կառավարությունից ստացել եմ պաշտոնական հավաստիներ, թե հաղթանակից հետո մեր ազգային ձգտումները կստանան լիակատար բավարարություն»[114], և վերջում ավելացնում, որ նրան հայտնի է դաշնակիցների միջև կնքված համաձայնագիրը, որով վեց վիլայեթները և Կիլիկիան չեն կազմելու մի ամբողջություն, նրանց մի մասը տրվելու է Ռուսաստանին, իսկ մյուս մասը (Կիլիկիա)՝ Ֆրանսիային։ «Մենք կարող ենք հուսալ,— եզրակացնում էր Պողոս Նուբարը,— որ Ֆրանսիայի հովանավորության տակ տրված տեղական լայն ինքնավարության շնորհումով այնտեղ կիրագործվեն մեր բաղձանքները»[115]։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում դաշնակիցների արած խոստումնալից հայտարարությունները և հետագայում միջազգային տարբեր կոնֆերանսներում Հայկական հարցի մասին ընդունած մի շարք բանաձևերը ցույց տվեցին, որ մեծ տերությունները երբեք միտք չեն ունեցել իրապես օգնել արևմտահայերին՝ ազատագրվելու թուրքական բռնակալությունից։ Նրանք մշտապես օգտագործում էին Հայկական հարցը միայն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հեռուն միտող իրենց նվաճողական պլաններն իրագործելու նպատակով։ Հայկական հարցի մեջ կատարված այդ խաղը հանգեցրեց ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը, այլ վերջին հաշվով օգնեց թուրքերին՝ բարբարոսաբար բնաջնջելու հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը։

7. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ԴԵՊԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից Երկրորդ ինտերնացիոնալի կուսակցությունների առաջնորդները բացահայտորեն անցան իմպերիալիստական բուրժուազիայի լագերը։ Գերմանիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության պարագլուխները 1914 թ. օգոստոսի 4-ին Ռայխստագում քվեարկեցին հօգուտ ռազմական վարկերի։ Գերմանական և ավստրո-հունգարական սոցիալ-դեմոկրատների վերնախավը փորձում էր ցույց տալ, որ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան «արդար» պատերազմ են մղում հանուն հայրենիքի ազատության և կուլտուրայի պահպանման, հանուն Անգլիայի ու Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների «ազատագրման»։

Ֆրանսիայի և Բելգիայի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունների ղեկավարները, հավանություն տալով իրենց կառավարությունների մասնակցությանը պատերազմին, «արժանացան» մինիստրական աթոռների։ Անգլիա-

113 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 669, թ. 42։
114 Տե՛ս Լեո, Անցյալից հուշեր, Թիֆլիս, 1925, էջ 349։
115 Նույն տեղում, էջ 350։